

PHILOLOGY

**ЕМОТИВНО-ОЦІННІ ВИМІРИ ОНІМНОГО
ПРОСТОРУ В МОВОТВОРЧОСТІ
ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА***Коновал Інна Іванівна**Аспірантка кафедри української мови НДУ ім. Миколи Гоголя, Україна, м. Ніжин*DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/30042020/7034**ARTICLE INFO****Received:** 11 February 2020**Accepted:** 08 April 2020**Published:** 30 April 2020**KEYWORDS**onomastics,
onyms,
onomastic space,
artistic and linguistic onomatology,
Alexander Dovzhenko`s idiolect.**ABSTRACT**

The article deals with theoretical problems of onomastics. The study was aimed to consider the development of linguistic science in diachrony. The difference between artistic and linguistic onomastics has been identified. The status of the onyms in the context of the artistic works has been determined.

The part of the study was devoted to clarifying the tangential relations of onomastics with related disciplines. Theoretical and practical achievements in the field of onymia were analyzed. An attempt to structure the classification and description of all components of the onomatology filling in Alexander Dovzhenko`s idiolect was made. It was revealed that the most used group of onyms are toponyms and anthroponyms with emotional and evaluative meanings.

Citation: Коновал І. І. (2020) Emotyvno-Otsinni Vymiry Onimnoho Prostoru v Movotvorchosti Oleksandra Dovzhenka. *World Science*. 4(56), Vol.3. doi: 10.31435/rsglobal_ws/30042020/7034

Copyright: © 2020 Коновал І. І. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Вступ. Науковою передумовою виникнення художньої ономастики є літературне досягнення того чи іншого письменника, на базі творчості якого здійснюється аналіз та систематизація власних назв. Онім має статус художнього прийому в контексті художнього тексту й несе конкретне функціональне навантаження.

В античній літературі власні назви виконували не лише роль номінатива, а й виражального засобу, що вказує на вагомому рисі характеру номінованого об'єкта. Пізніше сформувались інтралінгвістичні передумови розвитку літературної ономастики. У другій половині ХХ століття було апробовано ряд важливих ідей, які лягли в основу нової лінгвістичної дисципліни. До них можна віднести уявлення про системність мови та знаковий характер власної назви, виокремлення в ній плану вираження та плану змісту. Під час визначення функціоналу оніма в тексті важливу роль відіграло розмежування мови й мовлення, бо тільки в мовній комунікації власний номінатив реалізує різноманітний семантичний потенціал.

Актуальність дослідження пов'язана з розвитком напрямків вивчення мови художньої літератури як специфічного й індивідуального феномена. Необхідність наукової праці визначається потребою детального вивчення ономастиконів українських авторів для з'ясування лінгвістичних компонентів письменницького ідіостилію та висвітлення проблеми функціонування всієї сукупності онімів та їх систематизація в мовотворчості Олександра Довженка. Процес систематизації власних назв в ідіолекті письменника раніше не проводився.

Об'єктом вивчення служить ономастична система в ідіолекті Олександра Довженка.

Предметом дослідження є імена вигаданих та реальних історичних персонажів, етноніми та географічні назви, згадувані в мовотворчості Олександра Довженка.

Результати дослідження. Термін «ономастика» має грецьке походження, що в перекладі означає «мистецтво давати імена». Історія ономастики як лінгвістичної науки розпочалась в 1930 році. У цей час у Франції був проведений I міжнародний ономастичний конгрес [6, с. 347]. Витоки вітчизняної ономастики знаходять у праці О. Востокова «Задача любителям етимології», присвяченій дослідженню топонімів. Мовознавець вивчав назви річок та озер, звертав увагу на закінчення гідронімів, які за його версією були ключем до встановлення найменувань проживаючих народів вздовж берегів тої чи іншої водойми. Простежував зв'язки етнонімів та гідронімів на морфемному рівні [2].

Досліджувану науку не можна вважати виключно лінгвістичною. Для пояснення етимології власних назв необхідно зважати на тісний зв'язок з діалектологією, фольклором, історією, археологією та географією. У лінгвістичному контексті ономастика пов'язана з лексикологією, семантикою та етимологією.

Про розвиток науки на сучасному етапі свідчить укладання словників ономастичної термінології. У цій сфері працювали російські та українські лінгвісти: Н. Подольська, Є. Поспелов, О. Суперанська, О. Трубачов, Ю. Федосюк, І. Железняк, З. Рикова, І. Трійняк, Ю. Кругляк, В. Горпинич, М. Янко, В. Лучик.

Українська ономастика реалізована у вигляді монографій, статей, дисертаційних досліджень, словників та конференцій.

Результати аналізу онімії художнього тексту частково висвітлені в працях Л. Белея, О. Карпенко, Г. Лукаша, Л. Масенко, Т. Немировської та ін. Повноцінне вивчення літературного онімного простору можливе лише за умови аналізу його компонентів у межах цілого тексту як єдиної системи (а не розгляду окремих, на вибір, власних назв). Особливою мірою ця теза стосується поезії, де оніми, на відміну від прози й драматургії, переважно позасюжетні.

Дослідники більшою мірою акцентували увагу на висвітленні функцій апелювальної лексики. Поза розглядом залишився онімний компонент ідіостилю та структурування номінативного лексикону в загальну систему.

О. Карпенко розмежовує лінгвістичні оніми й літературно-художні власні назви. Лексеми першого типу є одиницею мови, інші належать до предмету мовлення. Наприклад, гідронім Дніпро на мовному рівні означає одну з найдовших європейських річок, а в контексті прозового чи поетичного мовлення письменників символізує велич і красу української природи [5].

Праці Л. Белея, М. Мельника та В. Калінкіна є одними з перших у галузі української літературної.

Письменницька трансформація онімів представлена у великій кількості можливих варіантів. Л. Белей такі новоутворення співвідносить з первинними літературно-художніми антропонімами і тлумачить їх як «авторські неологізми, більшою чи меншою мірою орієнтовані на загальнонаціональний антропонімічний узус» [2, с. 32]. Проте в цій групі доцільно розрізняти два принципово відмінні явища: 1) утворення справді нового оніма, okazіоналізму для позначення об'єкта, що раніше оніма не мав (чи мислився узагальнено); 2) повна або часткова заміна одного, вже існуючого оніма на інший. Цю групу лексем можна назвати онімними авторськими трансформаціями. Похідні новоутворень визначити можна з контексту або інтуїтивно за наявності прозорої семантики чи авторських коментарів [2, с. 34].

До методів когнітивного дослідження онімів відносять: 1) аналіз мовленнєвих актів за схемою від концепту до лексеми; 2) здійснення соціолінгвістичних експериментів для отримання асоціативних реакцій на онімічні катализатори; 3) самоспостереження дослідника, спроба проникнути у внутрішнє ядро ментального лексикону, щоб з'ясувати функціональний потенціал власних назв [4, с. 76].

Оніми-концепти безпосередньо можна визначити в контекстуальному оточенні. Поза контекстом вони не існують.

Онімний простір як загальноономастичний термін вперше витлумачений у праці О. Суперанської «Общая теория имени собственного» [9], а згодом уточнений і доповнений цим же автором та Н. Подольською в колективній монографії «Теория и методика ономастических исследований» [11]. Мовознавці термін «онімний простір» дефінують як «суму власних назв, які використовують у мові певного народу для найменування реальних, гіпотетичних і фантастичних об'єктів» [11, с. 9] або як «організовану структуру, яка включає

оніми певного класу» [7, с. 94]. У «Словнику української ономастичної термінології» зазначено, що онімний простір «включає оніми конкретних моделей і типів» [8, с. 136].

В. Супрун поняття тлумачить як впорядковану ієрархізовану сукупність власних назв з наявністю системно-структурних відношень і зв'язків [10, с. 12], тобто в основу сформульованого вченим поняття покладено розуміння загальнолінгвістичного трактування поля як способу організації будь-якого лінгвального явища.

Ономастичні системи є групами власних назв, які мотивуються, визначаються та взаємно структуруються особливими уніфікованими конструкціями знання.

Мовотворчість Олександра Довженка з ономастичного погляду майже не вивчалась, проте контекстуальні власні назви розширюють дослідницьке поле. Ідіолект письменника є персоніфікованим – це пояснюється чітко вираженим антропоцентризмом. Персоніфікація простежується в онімному підході до найменування авторських текстів та кіносценаріїв: «Іван», «Мічурін», «Щорс», «Україна в огні», «Зачарована Десна», «Аероград», «Антарктида», «Прощай, Америко!», «Буковина, земля українська», «Тарас Бульба», «Битва за нашу Радянську Україну».

Умовно онімний простір ідіостилю Олександра Довженка можемо поділити на такі блоки, які можуть переплітатися між собою: історія та історична політика, наука, культура й мистецтво, естетика й кліматологія. У кожному розділі є підсистеми, які стосуються історичних персоналій, вигаданих персонажів чи образів-прототипів, назв геолокацій та етносів.

Розглянемо перший блок онімів, присвячений політиці та історії ближніх країн. Особливий акцент автор ставить на історичну постать Гітлера та політику його діяльності, напр.: *А Гітлер несе пустелю в університети, несе занепад у театри, в літературу, в мистецтво* [3, с. 6]. *Гітлер будує тюрми, будує концентраційні табори, будує казарми з метою перетворити весь світ у вимуштрувану німецьку казарму* [3, с. 6]. У контексті зображений метафоризований образ руйнівника, навколо якого сформований окремий етнос у вигляді метонімічного етноніма *німецька казарма*.

Ціла низка негативних відгуків, нарікань, гнівних окликів адресується злодіянням радянського ворога. Але Довженко проводить паралель між мирною країною Німеччиною, батьківщиною талановитих персоналій, та фашистською політикою, напр.: *Загине Гітлер. Загинуть разом з ним ті, хто принизив німецький народ звіриною бойнею перед людством. А Німеччина житиме* [3, с. 33]; *Чи загине Німеччина як держава, як народ після поразки? Не загине. Не може загинути великий німецький народ – народ Кранаха, Дюрера, Бетховена, Вагнера, Гете, Шіллера, Лейбніца, Канта, Гегеля, Гельмгольца* [3, с. 33]. Явище паралелізму свідчить про товариське ставлення до німецького народу як окремого етносу зі світовими культурними діячами в сфері філософії, літератури, музики, науки, та критику й зневажання дії фашистського режиму, напр.: *Не ототожнюйте гітлеризм з німецьким народом!* [3, с. 34].

Онімна паралель персоналій проходить на рівні міфологем: Понтій Пілат, який підписав смертельний вирок Ісусу Христу є прототипом Гітлера, засновником тоталітарної диктатури. У контексті риторичного заклик Довженко застосовує Шевченківський неологізм у формі дієслова наказового способу *борітеся*, напр.: *Отже, коли у Вас, офіцере, є хоч крапля любові до свого народу, коли ви не Пілат, що гордо умиває руки, а син народу, коли ви думаєте про життя народу, а не про його загибель, борітеся проти Гітлера!* [3, с. 33]. Автор використовує етнонім *фашист*, який є найбільш прибічним до згадуваного антропоніма, напр.: *Минуть роки, зникнуть безслідно фашисти, залишиться саме тільки слово «фашист», і буде воно найобразливішою лайкою, такою, як «кат» або «хам»* [3, с. 35]. Асоціативне порівняння членів нацистської партії з виконавцями смертної кари та особами грубої та різкої поведінки.

На фоні різко негативної оцінки Гітлерівської політики яскраво вирізняється прихильне ставлення митця до братніх народів, напр.: *Як билися славні батири-казахи за сестру свою Україну, про це проспівують народні акини Казахстану* [3, с. 34]. Уживання якісного прикметника в препозиції щодо означуваного етноніма прикладки підкреслює героїчні подвиги народу. *Батир Урсулай Джалгосбаєв сам знищив у цьому бою двадцять фашистів* [3, с. 35]. *А як відзначився казахський народний вчитель Джаксигалієв, як билися поранений колгоспник Джума Галієв, Канесов, Андіяєв, скільки вони покладали гітлерівців!* [3, с. 35]. Довженко відзначає статус та нетипові для українського лексикону імена та прізвища казахських героїв.

Особливе ставлення автор виявляє до Радянського Союзу як єдиного цілого, напр.: *Хай живе Радянська Західна Україна в сім'ї народів прекрасного і гордого великого Радянського Союзу!* [3, с. 7]. Образність висловлення підсилюється риторичними побажаннями у формі складеної конструкції наказового способу і градаційними ад'ективами. Які належать до розряду якісних. *Робітничий клас Росії та України під керівництвом Комуністичної партії приніс українському народу визволення* [3, с. 9]; *Український народ Західної України за допомогою українського народу Радянської України, за допомогою великого російського народу і під керівництвом Комуністичної партії об'єднав українські землі* [3, с. 8]; *Українські селяни, українські низи вимагали від своїх старшин приєднання України до Росії, тому що історичні шляхи й історичні цілі російського та українського народів, як народів єдинокровних, завжди були й будуть єдиними* [3, с. 9]. Стилистичний прийом художнього паралелізму підкреслюються братні зв'язки сусідніх країн; у контексті вжиті історичні етноніми.

Цінність народу О. Довженко вбачає в трьох головних історичних основах – макротопонім *Радянський Союз* та двох макроетнонімів: *Радянська влада і Комуністична партія*, напр.: *Радянський Союз, Радянська влада і Комуністична партія виховали народ на основі – я вважаю, що це прекраснішим принципом, – на соціалістичній основі великої поваги до інших націй, глибокої поваги до іншого народу* [3, с. 11]. *Товариші громадяни великого Радянського Союзу, бійтесь національного розбрату, бо він, цей національний розбрат, затуманює наш розум, затуманює нашу душу, затуманює нашу голову* [3, с. 11]. Позитивна оцінка макротопоніма підсилюється емотивним якісним прикметником.

Градація оцінних об'єктиваторів з позитивним відтінком значення виражена в наступних прикладах: *Хай живе великий, прекрасний український народ Західної України, що злився в єдину сім'ю з усім радянським народом!* [3, с. 12]; *Хай живе і процвітає велика Комуністична партія, яка дала нам життя!* [с. 11]; *Хай живе і процвітає наш брат – російський народ!* [3, с. 12]. Підсилення оцінного ставлення здійснено побажальними лексичними структурами, вираженими часткою у сполученні з дієсловом для утворення аналітичної форми наказового способу.

Виняткове значення автор надає відомим історичним постатям, які зробили певний внесок у розвиток світової культури та мистецтва. В ідіолекті Олександра Довженка неодноразово згадувався антропонім Ленін з відтінком шанування та возвеличення: *Робітничий клас вийшов на світову арену і взяв у бувій царській Росії владу в свої руки під керівництвом великого вождя народів – геніального Леніна* [3, с. 9]. Використано історичний антропонім у поєднанні з емотивно-оцінним якісним прикметником у значенні позитивного ставлення та топонім з емотивним вербалізатором історичного титулу країни. *Я радів і пишався, дивлячись, як красиво ви внесли своїм братам свою більшовицьку гідність, і розум, і освіту, і слова великого вчителя – Леніна* [3, с. 14]. Ад'єктивно-субстантивна сполука виконує роль паралелізму до історичного антропоніма. *Тут наш шановний професор Студинський намалював нам прекрасну картину Радянської України і всього Радянського Союзу* [3, с. 9]. Виділяємо емотивний вербалізатор позитивного ставлення у формі якісного прикметника в поєднанні з номінованим антропонімом за прізвищем та званням. *Усяка зовнішня пристойність має свою внутрішню моральну основу, – писав Гете* [3, с. 14]; *Живуть в народній душі великі імена Наливайка, Богдана Хмельницького, Богуна, Кривоноса, Трясила, Кармалюка і кличуть до бою за свободу, за життя України, за славу* [3, с. 22]. У контексті автор позитивно відгукується про відомих українських військових і державних діячів, полководців, отаманів, ватажків селянського руху. *Це заповів нам ясний геній слави, наш поет, художник і борець Тарас Шевченко* [3, с. 22]. О. Довженко номінує образ-прототип на ім'я, прізвище, соціальний статус з додаванням емотивних вербалізаторів власного ставлення до митця. *Виринають з сивизни століть і проходять гордою ходою перед нашими воїнами славні прадіди – Байда-Вишневецький, Дорошенко, Нечай, Богун, і Богдан, і славний Морозенко, і козаки Швачка та Голота – і кличуть до бою за Батьківщину. І Щорс, і богунці* [3, с. 24]. Численна кількість номінативів імен та прізвищ козацьких повстанців та їх підлеглих апелює до відомих давніх подій українського народу. *Тут наш шановний професор Студинський намалював нам прекрасну картину Радянської України і всього Радянського Союзу* [3, с. 9]. Емотивний вербалізатор позитивного ставлення у формі якісного прикметника в поєднанні з номінованим антропонімом за прізвищем та званням.

Слід відзначити чуттєво пізнавальний концепт О. Довженка та його ставлення до прекрасного на рівні природних ресурсів та людської діяльності в сфері будівництва, напр.: *У Каховці мене глибоко вразило видовище перетворення природи. Каховка – одне з наших чудових нових міст* [3, с. 177]. Виражене естетичне задоволення від масштабних новобудов. *На пологістому горбі, звідки розкриваються широкі панорами на степи, на далекі села, на старий Зелений Кут, серед вирубаних уже плавнів, на річки Підпільну, Скарбну і Чортомлик і на всю величезну чащу майбутнього моря* [3, с. 181]. Гідроніми мають давнє походження і різну етимологію, наприклад, Скарбна – це субстантивованій прикметник. За легендою XVIII столітті вздовж узбережжя річки були заховані всі монети запорізької казни, звідки й пішла назва: скарб – Скарбна. З язичницьким культом пов'язане демонологічне походження гідроніма Чортомлик. Ойконім Зелений Кут виражений синтаксично нероздільною ад'єктивно-субстантивною словосполученням. *Ми будуватимемо греблі на Печорі, Вичегді та інших північних річках, щоб дати Волзі додатково приблизно 45-55 кубічних кілометрів води* [3, с. 321]. Акцент ставиться на цілеспрямоване будівництво в цілях розумної економії природного гідроресурсу. *У свій час, в 90-х роках минулого століття, це Докучаєв, творець науки ґрунтознавства, говорив, що на Європу насувається з Середньої Азії пустеля через Нижню Волгу, через Південну Україну, Молдавію, на Угорщину тощо* [3, с. 321]. Контекст не передбачає висвітлення певної художньої цілі. Згадка реально існуючого антропоніма та перелік різновидових топонімів свідчить про обізнаність Олександра Довженка в сфері кліматології. Зазначений факт доводять наступні приклади: *Треба сказати, що в Берінговій протоці протягом півтора місяця на рік, починаючи з серпня, існує течія з півдня на північ* [3, с. 323]; *А тим часом Петропавловськ розташований на географічній широті Москви. Тільки на клімат впливають як течії, так і полюс холоду, який міститься не на Північному полюсі, а на кілька тисяч кілометрів на південний схід, приблизно в районі Верхоянська. Охотське море перестане бути генератором льодів, наш Далекий Схід одразу потепліє* [3, с. 323]. Широкий перелік макротопонімів, серед яких є ойконіми та гідроніми, емоційно нейтральний.

Цілий спектр емоцій викликають згадувані автором культурні митці, науковці та власні образи-персонажі, напр.: *Я ненавиджу фашизм і зневажаю його хоча б тому, що він служить цілям роз'єднання людства, а не цілям його об'єднання, - так говорив великий пролетарський письменник О.М. Горький* [3, с. 6]. У препозиції щодо складеного з ініціалів та прізвища антропоніма фігурує авторський коментар позитивно оціненого значення. *Ейзенштейн живе в світовому кіномистецтві «Броненосцем «Потьомкін», що приніс свого часу славу російському радянському кіномистецтву* [3, с. 321]. Засіб художнього пералелізму проводить аналогію між рівноцінно знаменитим кінорежисером і його кіношедевром.

О. Довженко у виступах та лекціях дає оцінку власним образам-персонажам, напр.: *Або ось Савка Троян. Здоровий чолов'яга, молодий, щирий, хоробрий* [3, с. 298]. В антропонімі спостерігаємо демінутивний суфікс -к-, який створює конотацію прихильності. Аугментативна номінація *чолов'яга* в розмовному контексті втрачає первинну семантику згрубілості й вживається в тому ж значенні, що й твірна лексема *чоловік – людина, особа чоловічої статі*. На передній план винесені лише позитивні риси характеру. *Або візьмемо Боженка. Я знав, що він був чоловік запальний, полум'яний революціонер, з високим благородним горінням, кийський столяр, чоловік добрий, напівписьменний* [3, с. 298]. Вербалізаторами емотивно-оціненого ставлення до персонажа служать епітети в формі якісних прикметників та узгоджуваних ад'єктивно-субстантивних сполук. *Образ рідко створюється на основі якогось поодинокого враження. Так були створені образи Чичикова, Плюшкіна, Хлестакова, Чацького* [3, с. 397]. У контексті згадуються герої комедії «Ревізор», епічної поеми в прозі «Мертві душі» М. Гоголя та комедії О. Гриб'єдова.

Висновки. Отже, специфіка онімічного асоціативного поля Олександра Довженка має структурний характер. Аналіз онімів можливий лише в контексті. Більшою мірою автор зосереджувався на використанні антропонім з додатковою препозиційною та постпозиційною емотивною оцінкою. До цієї групи відносимо імена, прізвища та прізвиська історичних постатей, культурних діячів, науковців, селянських повстанців, художніх образів-персонажів. Авторський антропоцентризм має більш виразний характер у контексті емоційного поля. Позитивно та негативно оцінні коментарі додаються до топонімів та етнонімів, які фігурували в рамках важливих історичних подій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л. Нова українська літературно-художня антропонімія: Проблеми теорії та історії. Ужгород, 2002. 175 с.
2. Востоков А. Задача любителям этимологии // Санкт-Петербургский Вестник. СПб.: 1812. Т. I. № 2.
3. Довженко О. Твори в п'яти томах / упор. Ю. Солнцева. Т.4. К.: Дніпро. 1984. 352 с.
4. Карпенко О. Когнітивна ономастика як новий напрямок вивчення власних назв // Восточноукраинский лингвистический сборник. Донецк: Юго-Восток, 2006. Вып. 10. С. 72-82.
5. Карпенко О. Онім у ментальному лексиконі: асоціативний метод визначення наявності чи відсутності // Мова. Одеса: Астропринт, 2005. № 10. С. 120-124.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл.ред. В. Ярцева. М.: Сов.энциклопедия, 1990. 685 с.
7. Подольская Н. Словарь русской ономастической терминологии. 2-е изд. М.: Наука, 1988. 192 с.
8. Словник української ономастичної термінології [Текст] / Уклад. Д. Бучко, Н. Ткачова. Харків: Ранок - НТ, 2012. 256 с.
9. Суперанская А. Общая теория имени собственного [Текст] / Отв. ред. А. Реформатский. Изд. 3-е, М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 368 с.
10. Супрун В. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал: Монография [Текст] / Волгоград: Перемена, 2000. 172 с.
11. Теория и методика ономастических исследований [Текст] / Отв. ред. А. Непокупный. М.: Наука, 1986. 256 с.